

Bu çalışma, Rus Çariçesi II. Yekaterina'nın (1762–1796) Kazak bozkırlarında uyguladığı dinî politikaları tarihsel bağlamı içinde analiz etmektedir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısı, Rus Çarlığı'nın sınırlarını doğuya ve güneye doğru genişletme sürecine sahne olmuştur. Bu genişleme stratejileri yalnızca askeri ve siyasî araçlarla değil, aynı zamanda ideolojik ve kültürel mekanizmalarla da desteklenmiştir. Bu çerçevede II. Yekaterina döneminde geliştirilen politikalar, Kazakların hâkim olduğu bölgelerde yaşayan yerli toplulukların dinî, kültürel ve sosyal yapılarının Rus idari sistemine entegre edilmesine yönelik uzun vadeli bir projeyi temsil etmiştir. Bu bağlamda II. Yekaterina'nın dinî politikaları yalnızca Hristiyanlaştırma amacı taşımakla kalmamış, aynı zamanda Ruslaştırma ve merkezî otoritenin tesis edilmesi yönünde stratejik bir işlev görmüştür. Çariçe Yekaterina, Müslüman halklar ve Kazak Türkleri üzerinde dinî kontrol mekanizmaları kurarak hem bölgedeki etnik ve dinî çeşitliliği yönetmeye çalışmış hem de Rus Çarlığı'nın ideolojik bütünlüğünü sağlamayı hedeflemiştir. Bu doğrultuda, 1788 yılında Ufa'da kurulan Orenburg Müslüman Ruhani İdaresi, bu politikaların kurumsal aracı olarak İslam'ı devlet denetimine almayı ve dinî alan üzerindeki Rus kontrolünü pekiştirmeyi amaçlamıştır. Söz konusu yapı, dinî liderlerin atanması ve denetlenmesi süreci aracılığıyla Çarlık yönetiminin İslam ve Kazak toplumu üzerindeki etkisini kurumsallaştırmıştır. Ancak II. Yekaterina'nın dinî politikaları, Kazakların sosyal ve kültürel yapısını dönüştürmeye yönelik uzun vadeli bir asimilasyon programının parçası olmakla birlikte, Kazak Türklerinin kimlik ve inanç sistemlerini tamamen değiştirmeyi başaramamıştır. Buna karşın Kazak toplumu, din yoluyla yürütülen entegrasyon politikaları karşısında kimliğini ve dinî yapısını büyük ölçüde korumuş; bu direnç, hem dinî kurumların devamlılığında hem de dil, gelenek ve toplumsal örgütlenme biçimlerinde kendini göstermiştir. Sonuç olarak çalışma, Rus Çarlığı'nın genişleme sürecinde dinin bir kontrol aracı olarak nasıl işlev gördüğünü ve Kazak toplumunun bu sürece verdiği tepkileri inceleyerek Kazak-Rus ilişkilerinin tarihsel dinamiklerine ışık tutmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Rus Çarlığı, II. Yekaterina, Kazak Bozkırları, Kazaklar, Din.

INTEGRATION THROUGH RELIGION: TSARINA CATHERINE II'S ISLAMIC POLICY TOWARDS KAZAKH STEPPES (1762-1796)

ABSTRACT

This study analyzes the religious policies implemented by Tsarina Catherine II of Russia (1762–1796) in the Kazakh steppes within their historical context. The second half of the 18th century witnessed the Tsardom of Russia expanding its borders eastward and southward. These expansion strategies were supported not only by military and political means, but also by ideological and cultural mechanisms. In this context, the policies developed during the reign of Catherine II represented a long-term project aimed at integrating the religious, cultural, and social structures of indigenous communities living in regions dominated by the Kazakhs into the Russian administrative system. In this context, Catherine II's religious policies not only aimed at Christianization, but also served a strategic function in terms of Russification and the establishment of central authority. By

* Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Kahramanmaraş/TÜRKİYE, E-Posta: hadiava@ksu.edu.tr, **ORCID:** [0000-0001-8278-3966](https://orcid.org/0000-0001-8278-3966), **RORID:** <https://ror.org/022ge7714>.

DİN YOLUYLA ENTEGRASYON: ÇARIÇE II. KATERİNA'NIN KAZAK BOZKIRLARINA YÖNELİK İSLAM POLİTİKASI (1762-1796)

establishing mechanisms of religious control over Muslim peoples and Kazakh Turks, Tsarina Catherine sought to manage ethnic and religious diversity in the region while also aiming to ensure the ideological integrity of the Tsardom of Russia. In this vein, the Orenburg Muslim Spiritual Administration, established in Ufa in 1788, served as the institutional vehicle for these policies, aiming to bring Islam under state control and strengthen Russian control over the religious sphere. This structure institutionalized the Tsarist regime's influence over Islam and Kazakh society through the process of appointing and supervising religious leaders. However, Catherine II's religious policies, while part of a long-term assimilation program aimed at transforming the social and cultural structure of the Kazakhs, failed to completely alter the identity and belief systems of the Kazakh Turks. Nevertheless, the Kazakh society largely preserved its identity and religious structure in the face of integration policies pursued through religion; this resistance manifested itself both in the continuity of religious institutions and in language, traditions, and forms of social organization. Consequently, this study aims to shed light on the historical dynamics of Kazakh-Russian relations by examining how religion functioned as a tool of control during the expansion of the Tsardom of Russia and the responses of Kazakh society to this process.

Keywords: Tsardom of Russia, Catherine II, Kazakh Steppes, Kazakhs, Religion.

GİRİŞ

Batı Türkistan,¹ tarih boyunca dinî ve kültürel etkileşimlerin yoğun olarak yaşandığı stratejik bir coğrafya olmuştur. Bu bölge, Hunlar ve Göktürkler gibi büyük Türk devletlerinin kültürel mirasını taşıyan, Türk soylu halkların ana yurdu olarak bölgesel tarih ve medeniyetin şekillenmesinde merkezi bir rol oynamıştır.² XV. yüzyılın ikinci yarısında, 1465 yılında Özbek Hanlığı'na karşı isyan ederek bağımsız hareket etmeye başlayan Kazaklar, Batı Türkistan'da ortaya çıkan en önemli siyasi aktörlerden biri olmuştur.³

Kazakların İslamiyet'i benimseme süreci doktriner bir İslam anlayışından ziyade halk dindarlığı şeklinde gerçekleşmiştir. Bu süreçte, tasavvufî unsurlar ve yerel gelenekler İslam inancına dâhil olmuş; bu nedenle Kazak toplumunda dinî bilgi düzeyi farklı bölgelerde değişkenlik göstermiştir.⁴ Kazak bozkırlarında İslam'ın ilk etkileri, Yesi, Balasagun ve İsbicab gibi şehir merkezlerinden yayılmıştır.⁵ Bu süreçte Karahanlı Devleti'nin resmî olarak İslam'ı benimsemesi, bölgedeki Türk boylarının İslam'la tanışmasını hızlandırmıştır.⁶ Bu merkezlerde kurulan medreseler, faaliyet gösteren süfi çevreler ve bu şehirlerin bulunduğu ticaret yolları, İslamî bilginin yayılmasında ve toplumun dinî-kültürel yapısının dönüşümünde belirleyici bir işlev üstlenmiştir.⁷ Böylece Batı Türkistan, sadece siyasi değil, aynı zamanda dinî ve kültürel anlamda da Kazak kimliğinin şekillenmesinde temel bir zemin oluşturmuştur. Kazaklar, İslamiyet'i kabul etmeden önce Şamanist ve Tengricilik inanç sistemine dayalı geleneksel dinî pratiklerini sürdürmekteydi. Ancak XV. yüzyıldan itibaren siyasi olarak kendi hanlık yapılarını oluşturmalarının ardından, özellikle Yesi ve çevresindeki İslam kültür merkezleriyle kurdukları temaslar sonucunda İslam dinine yönelmişlerdir. Bu süreçte Kazak Türk tüccarlarının Türkistan'daki diğer Türk hanlıklarına yaptıkları ticari seyahatler de etkili olmuş; bu etkileşimler sayesinde İslam dinî, kademeli biçimde Kazak bozkırlarına taşınmıştır.⁸

XIV–XVII. yüzyıllar arasında İslam'ın Kazak bozkırlarında derinleşmesinde Volga-Ural bölgesinde yaşayan Tatar ve Başkurt din adamlarının önemli bir rolü olmuştur. Bu topluluklar, özellikle ticaret, eğitim ve dinî misyon faaliyetleri aracılığıyla İslamî bilgi ve pratiklerin Kazak bozkırlarına taşınmasına katkıda bulunmuşlardır.⁹ Tatar mollaları ve medrese öğrencileri, Kazak coğrafyasına dinî metinler, dualar ve eğitim araçları ulaştırarak İslamlaşma sürecinin kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır. Bu dönemde Hoca Ahmed Yesevi'nin tasavvufî öğretileri hem Kazak halkı üzerinde hem de tüm Türkistan coğrafyasında İslam'ın yerelleşmesinde ve halk kültürüyle bütünleşmesinde belirleyici bir etki yaratmıştır. İslam, Kazak toplumu için hem ahlaki bir rehber hem de toplumsal dayanışma unsuru haline gelmiştir. Yesevi'nin Yesi şehrinde bulunan türbesi, özellikle Kazaklar için

¹ Bu çalışmada 'Batı Türkistan' kavramı, dönemin kaynaklarında Kazak bozkırlarını kapsayan kuzeybatı kesim olarak kullanılmaktadır. Araştırmanın odak noktası, Rus Çarlığı'nın Kazak bozkırları üzerindeki dinî politikalarıdır.

² Memet Yetişgin, "Tarih, Coğrafya ve Sosyo-Kültürel Ortamın Türk Kimliğinin Gelişmesine Etkileri", *Akademik İncelemeler*, C. 2, S. 1, 2007, s. 39-40; Hadi Ava, "Geleneksel Kazak Toplumunda Biy Mahkemeleri (XVIII-XIX. Yüzyıllar)", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 2, 2022, s. 762.

³ Zeki Velidi Togan, "*Türkistan ismi, hududu ve mesahası hakkında*", Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1927, s. 3; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi Geride Bıraktıklarımızın Hikayesi*, çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 246.

⁴ Fatih Ünal, "Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği", *Bilgi*, Sayı 45, 2008, s. 103-104; Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, TTK, Ankara 2015, s. 206.

⁵ Mihail Alekseyevic Miropiyev, *Demonologičeskiye Rasskazi Kirgizov (Sobranniye i Pervdenniye)*, Tipografiya V. O. Kirşbauma, S. Peterburg 1888, s. 5.

⁶ İnan, *age*, s. 206.

⁷ Orhan Doğan, Murat Erkoç, "Türkistan'da Müstakil Bir Kent: İsbicab'ın Siyasî, Sosyal ve İlmî Hayatı (8.-10. Yüzyıl)", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 12, 2024, s. 331-342.

⁸ William Eleroy Curtis, *Asya'nın Kalbi Türkistan*, çev. Resul Şahsi, Divan Kitap, İstanbul 2023, s. 78; Şamşat Adilbayeva, "Kazak Kültüründe İslam", *Bilgi*, S. 21, 2002, s. 47.

⁹ Zhuldyz Zhorabeka, Ali Rafet Özkan vd., "Kazakistan'da Tasavvuf ve İslam Sonrası Dönemde Tezahürleri", *Journal of Islamic Research*, C. 35, S. 1, 2024, s. 83-84.

dinî ve kültürel bir odak noktası hâline gelmiş; hem ziyaret kültürü hem de onun sufi anlayışına dayalı İslam yorumları, halk arasında İslamî değerlerin içselleştirilmesine katkı sağlamıştır. Ahmed Yesevi'nin İslam anlayışı, Kazak Türklerinde dinî kimliğin şekillenmesinde ve geleneksel inanç yapılarının İslamî bir çerçeveye yeniden yorumlanmasında önemli bir rol oynamıştır.¹⁰

Ancak XVI. yüzyılda bölgedeki siyasi dengelerin değişmesi ve özellikle Rus Çarlığı'nın yayılmacı politikalarının hız kazanması, Kazakların geleneksel siyasi, ekonomik ve kültürel yapısında önemli dönüşümlere yol açmıştır. Rusların yayılma stratejileri, bölgedeki dağınık Kazak hanlıklarının otoritesini zayıflatarak liderlerin merkezi Rus yönetimine bağlanmasını hedeflemiştir.¹¹ Bu politikalar, Kazak hanlıklarının özerkliğini azaltmayı ve Rus merkezîyetçi kontrolünü tesis etmeyi amaçlamaktaydı. Kazak Hanlıklarının içyapısındaki geleneksel bölünmeler, hanlar arasındaki güç mücadelesi ve özellikle Kalmuk ile Çungarlar gibi sınır komşularının yoğun saldırıları, Kazak liderlerin Rus idaresiyle işbirliği arayışına girmesine zemin hazırlamıştır.¹² Bu kapsamda 1731 yılında Çariçe Anna İvanovna, Ebu'l Hayr'ın Rus otoritesine bağlı kalacağı taahhüdü üzerine onu resmen Rus himayesine almıştır.¹³ Bu gelişme, Kazak bozkırlarında yaklaşık üç yüzyıl sürecek Rus egemenliğinin başlangıcı olarak kabul edilmekte olup, Rus yönetiminin bölgedeki yayılma, Hristiyanlaştırma ve asimilasyon politikalarını uygulama kapasitesini artırmıştır.¹⁴ Bu dönemde Kazak toplumunda İslam, merkezi bir dinî otoriteden ziyade toplumsal dayanışma ve kimlik öğesi olarak işlev görmüştür. Din, günlük yaşamın bir parçası olsa da dini kurumların zayıflığı, inancın daha çok geleneksel ve yerel düzeyde yaşanmasına neden olmuştur.

XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Rus Çarlığı bölgedeki askeri, idari ve ekonomik hâkimiyetini güçlendirmenin yanı sıra dil, din ve eğitim politikaları aracılığıyla yerel güç dengelerini dönüştürmüştü; bu doğrultuda Kazak toplumunun geleneksel yaşam tarzını değiştirmeye yönelik kapsamlı bir programı hayata geçirmiştir.¹⁵ Bu programın temel unsurlarından biri, Rus sınırları içinde ve dışında yaşayan "inançsız" olarak nitelendirilen Müslüman topluluklara medeniyet ve Hristiyanlık değerlerini yaymak olmuştur.¹⁶ Zira bu yaklaşım zamanla Rus Çarlığı'nın genişleme stratejilerinin ve kültürel etki sağlamaya yönelik politikalarının mihenk taşlarından biri haline gelmiştir. Rus Çarlığı, diğer Avrupalı güçlerden farklı olarak, sınır bölgelerindeki "göçebe" veya "medeniyetten uzak" topluluklara karşı hem Hristiyanlığı hem de medeniyeti yayma misyonunu üstlenmiş bir devlet olarak kendini konumlandırmıştır. Dönemin Rus idarecilerinin siyasi söylemlerinde, Hristiyan olmayan göçebe halklar sıklıkla "vahşi", "kaba", "güvenilmez" ve "asi" olarak tasvir edilmiş; buna karşılık Rus Çarlığı, medeniyet, ahlak ve devlet düzeninin teminatı olarak gösterilmiştir.¹⁷ Bu söylem, Rus yayılmacılık politikalarının ideolojik zeminini oluşturarak, sınır bölgelerinde kültürel ve dinî etme stratejilerinin meşruiyetini sağlamıştır. Bu noktadan hareketle Rus Çarlığı, Hristiyan olmayan halklara yönelik yeni bir "medenileştirme" misyonu benimsemişti.

II. Yekaterina'nın politikaları, köken itibarıyla I. Petro döneminde şekillenen ve özellikle XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren sistematikleşen Rus Çarlığı'nın genel kolonizasyon stratejisinin bir devamıdır. Ancak Yekaterina, bu politikaları ideolojik bir "medenileştirme misyonu" çerçevesinde yeniden tanımlamıştır. Kazakları kontrol altına almak ve boyun eğdirmek amacıyla, 1761'de kurulan Gizli Komisyon, Kazakların denetim altına alınıp Rus Çarlığı'na entegre edilmesi için yerleşik hayata geçirilmeleri, tarımla uğraşmalarını ve nihayetinde Hristiyanlığa geçmelerini zorunlu kılmayı amaçlamıştır. Ancak, Çarlığın bu politikası Kazaklar ve diğer göçebe toplumların değerleriyle açık biçimde çelişmekteydi; zira yerleşik hayata geçmek ve tarımla uğraşmak, özgürlüğün kaybedilmesi olarak algılandığından bu tür bir dönüşüm onlar tarafından reddedilmekteydi. Öte yandan, söz konusu politikalar yalnızca II. Yekaterina'nın bireysel yönetim tarzının bir sonucu değil, XVIII. yüzyıl boyunca biçimlenen Rus Çarlığı'nın genel sömürge stratejisinin sürekliliğini de yansıtmaktaydı. I. Pyotr döneminden itibaren geliştirilen idarî ve kültürel kontrol mekanizmaları, Yekaterina döneminde daha sistematik ve ideolojik

¹⁰ Curtis, *age*, s. 78; Adilbayeva, *agm*, s. 47; Zhorabeka, Özkan, *agm*, s. 84.

¹¹ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK, Ankara 2014, s. 38; Mehmet Saray, *Kazak Türkleri Tarihi, "Kazakların Uyanışı"*, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 17; Orhan Doğan, "Abilay Han'ın Kazak Halkının Bağımsızlığı İçin Çin ve Çarlık Rusya Arasında Yürüttüğü Diplomatik İlişkiler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 97, S. 192, 2011, s. 66.

¹² Orhan Doğan, Aysel Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2017, s. 167-169; Osman Yorulmaz, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasî İlişkiler*, TTK, Ankara 2013, s. 85; Oktay Berber, Kalmuk İstilasası ve Türk Dünyasına Etkileri, TTK, Ankara 2021, s. 56-64; Fatih Ünal, *XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkilerinde Neplüjev (İstanbul'dan Orenburg'a)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015, s. 90-91.

¹³ AVPRİ (Arhiv vneşney politiki Rossiyskoy imperii), Fond Kirgiz-kaysatskie dela, 1730 god, Dela b/n, Listü 68-69; AVPRİ, Fond Kirgiz-kaysatskie dela, 1730-1731 god, Oppis 122/1, Dela b/n, List 45 ob.

¹⁴ Roman Yulianoviç Poçekaev, *Rossiyskiy faktor pravovogo razvitiya Sredney Azii: 1717-1917 Yuridicheskie aspekti frontirnoy modernizatsii*, İzdatelskiy Dom Visşey Şkoli Ekonomiki, Moskva 2020, s. 36; Orhan Doğan, *Kazak Hanlığı'nın Çarlık Rusyası ve Çungarlarla İlişkileri (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 105.

¹⁵ Petr Petroviç Litvinov, "Religioznaya politika rossiyskoy vlasti v Tsentralnoy Azii", *Tsentralnaya Aziya v sostave Rossiyskoy imperii*, otv. red. Sergey Nikolayeviç Abaşin i dr., Novoe Literaturnoe Obozrenie, Moskva 2008, s. 236.

¹⁶ Michael Khodarkovskiy, *Türkistan ve Avrasya Steplerinde Rus Yayılmacılığı -Bir Sömürge İmparatorluğunun Oluşumu (1500 -1800)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 269-270; Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, çev. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s. 175.

¹⁷ *Kazahsko-russkie otnoşeniya v XVI-XVIII vekah (Sbornik dokumentov i materialov)*, sost. Fihu Bayan Nurlı Gayanoviç Kireev-Georgiy İvanoviç Semenyuk, İzdatelstvo Akademiyası Nauk Kazahskoy SSR, Alma-Ata 1961, s. 74-81.

DİN YOLUYLA ENTEGRASYON: ÇARIÇE II. KATERİNA'NIN KAZAK BOZKIRLARINA YÖNELİK İSLAM POLİTİKASI (1762-1796)

bir nitelik kazanmıştır. Dolayısıyla Yekaterina'nın reformları kişisel bir tercihten ziyade, Rus Çarlığı'nın merkezleşme sürecinin kurumsal bir devamı olarak değerlendirilmelidir. Ancak bu tarihsel sürekliliğe rağmen, Rus Çarlığı Kazakları misyonerler eliyle eğitim, dil ve din alanlarında uygulamaya koyduğu politikalarla Hristiyanlaştırma çabasından geri durmamıştır.¹⁸

Bu sürecin en sistemli ve yoğun biçimde uygulandığı dönem ise Çariçe II. Yekaterina'nın 1762 yılında tahta çıkmasıyla olmuştur.¹⁹ Çariçe Sibirya ve Kazak bozkırlarını Rus Çarlığı egemenliği altına alarak devletin topraklarını kayda değer ölçüde genişletmiş; söz konusu bölgelerin idarî teşkilatlanması ve kolonileştirilmesi sürecinde belirleyici bir rol üstlenmiştir.²⁰ Yayılma politikalarını yalnızca toprak kazanımıyla sınırlamayan II. Yekaterina, işgal edilen bölgelerde sosyal, kültürel ve dinî yapıyı dönüştürmeyi hedefleyen kapsamlı reformlar uygulamıştır. Bu reformlar kapsamında, Kazakların İslam'a olan dinî bağlarının zayıflatılması, Türkistan'daki diğer Müslüman Türk topluluklarıyla ilişkilerinin kesilmesi ve bölgedeki toplumsal yapıda suni ayrılıklar yaratılarak kısa vadede Hristiyanlaştırmanın gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır.²¹ Bu bağlamda, II. Yekaterina bölgede Rus egemenliğinin pekiştirilmesi amacıyla Hristiyanlığı hem siyasi hem de kültürel bir araç olarak kullanmıştır.

Rus hâkimiyetinden önce Kazak toplumu, İslam'ı benimseyerek onu yalnızca bir inanç sistemi değil aynı zamanda toplumsal ve kültürel kimliğin temel unsurlarından biri haline getirmiştir. Ancak, Rus Çarlığı'nın bölgeye yönelik yayılmacı politikaları, bu dinî yapıyı entegre etmeyi ve Kazakların İslam ile olan bağlarını zayıflatmayı hedeflemiştir.²² Bu çerçevede, misyonerlik faaliyetleri artırılmış; dinî kurumlar, eğitim sistemi ve dinî liderlik mekanizmaları üzerinden Kazak toplumunun inanç yapısına müdahale edilmeye çalışılmıştır. Kazak toplumu ise bu müdahalelere karşı güçlü bir direnç sergilemiş; din, gelenek ve yaşam tarzı temelinde şekillenen kimliğini koruma yönünde çeşitli stratejiler geliştirmiştir. Özellikle İslam'ın Kazak kimliği üzerindeki belirleyici rolü, Rus misyonerlerinin Hristiyanlaştırma ve yerleşik hayata geçirme çabalarının karşılık bulmamasında etkili olmuştur. Zira Rus politikaları, göçebe Kazak yaşam tarzı ve dinî değerlerle örtüşmediğinden dolayı beklenen başarıyı elde edememiştir.²³ Bu süreçte Kazaklar, İslam'ı yalnızca bir inanç sistemi değil, aynı zamanda kimliklerini ve toplumsal dayanışmalarını korumanın bir aracı olarak benimsemişlerdir. Bu çalışma, II. Yekaterina dönemi özelinde, Rus Çarlığı'nın Türkistan'daki yayılmacı stratejilerinde dinin nasıl bir araç olarak kullanıldığını incelemeyi amaçlamaktadır.

1. II. Yekaterina'nın Dinî Politikası

1762 yılında tahta çıkan III. Pyotr'un aldığı tartışmalı kararlar ve yönetimindeki istikrarsızlık nedeniyle hem saray çevrelerinde hem de halk arasında ciddi bir hoşnutsuzluğa yol açmıştır. Bu hoşnutsuzluk ortamından faydalanan eşi Yekaterina, özellikle ordu mensupları ve soyluların desteğini kazanarak iktidar mücadelesinde önemli bir avantaj elde etmiştir.²⁴ Bu süreçte Yekaterina'ya bağlılığıyla bilinen askerî ve aristokrat çevrelerden Prens Fyodor Baryatinsky, Grigoriy Orlov ve kardeşleri ile Grigoriy Potyomkin gibi isimler, yumuşak güç unsurlarını devreye sokarak III. Pyotr'u tahttan feragat etmeye zorlamışlardır.²⁵ Ancak söz konusu feragat, sürecin sonu olmamış; aynı yıl Orlov kardeşlerin öncülüğünde düzenlenen bir komplo sonucunda III. Pyotr öldürülmüştür. Çarın ölümünün hemen ardından Yekaterina, "Çariçe II. Yekaterina" unvanıyla tahta çıkmıştır.²⁶ Meşruyetini pekiştirme arayışında olan II. Yekaterina, iktidarının ilk yıllarında temkinli ve stratejik bir siyaset izlemiştir. Yönetimini hukuki temellere oturtma hedefi doğrultusunda, mevcut yasal düzenlemelerdeki eksiklikleri gidermeye yönelik adımlar atmış ve yasallığı önceleyen bir idare anlayışını benimsemiştir.²⁷ Bu doğrultuda II. Yekaterina, Rus çıkarlarını önceleyen bir yaklaşımla iç ve dış politikada çeşitli alanlarda reformlara yönelmiştir. Özellikle kültür, din, eğitim ve ekonomi gibi temel alanlarda gerçekleştirdiği entegrasyon, merkezi otoritenin pekiştirilmesini ve devlet yapısının modernleşmesini amaçlamıştır.²⁸

¹⁸ Khodarkovsky, *age*, s. 270-273.

¹⁹ Zhanbota Sashka, *19. Yüzyılda Kazak Aydınların Din ve Eğitim Görüşleri ve Faaliyetleri*, Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2015, s. 18.

²⁰ Nurmukhamed Kenzhagulov, *Kazakistan'a Rus Ortodoks Hristiyanlığının Girişi, Yayılışı Ve Misyonerlik Faaliyetleri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kayseri 2019, s. 88; Fatih Ünal, "Çarlık Döneminde Rusların Sibirya Araştırmaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 41, 2015, s. 634.

²¹ Suat Beylur, "Kazakistan'da Din-Devlet İlişkilerini Etkileyen Faktörler", *Avrasya Etüdüleri*, C. 25, S. 56, 2019, s. 100.

²² N. A. Smirnov, *Sovyet Rusya'da İslam Tarihi İncelemeleri*, çev. Arif Berberoğlu, Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2013, s. 68; Adilbayeva, *agm*, s. 47.

²³ Alau Adilbayev, "Çarlık Döneminde Kazak Topraklarında Yürütülen Ruslaştırma Faaliyetleri", *Bilgi*, S. 23, 2002, s. 78-82.

²⁴ Isabel de Madariaga, *Çariçe Katerina Çağının Sınırlarını Zorlayan Kadın*, çev. Mehmet Harmancı, Sabah Kitapçılık, İstanbul 1996, s. 2; Fatma Sait, *Katerina II Zamanında Türkiye-Rusya Münasibati (1762-1774)*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, İstanbul 1934, s. 2.

²⁵ N. Brian Chaninov, *Rusya Tarihi*, çev. Galip Kemali Söylemezoğlu, Kanaat Kitabevi, Ankara 1939, s. 311-312.

²⁶ Matvey Kuzmich Lubavskiy, *Russkaya İstoriya XVII—XVIII vekov*, Lan, Sankt-Petersburg 2002, s. 86.

²⁷ Sait, *age*, s. 2-3.

²⁸ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara 2014, s. 301-302.

Batı Avrupa'daki Aydınlanma düşüncesinden etkilenerek, özellikle eğitim ve ekonomik kalkınma alanlarında kapsamlı değişikliklere gitmiş; bu reformlar, hem toplumsal yapının dönüşümüne hem de mutlak monarşinin ideolojik temellerinin güçlenmesine katkı sağlamıştır.²⁹

Rus Çarlığındaki Müslümanlar arasında gelişen reform hareketinin temelleri, XVIII. yüzyılın sonlarına, daha spesifik olarak Rus Çarlığı'nın Müslüman nüfusunun dinî yaşamını yeniden düzenlemeye yönelik uygulamalarına kadar uzanmaktadır.³⁰ Bu dönemde Ruslar, bozkır bölgesindeki hem sınırlarını korumak hem de Müslümanlar üzerindeki hâkimiyetini güçlendirebilmek amacıyla bazı Müslümanlardan yararlanmışlardır. Rus idarecileri, güvenlerini sağlamak ve bozkır bölgesindeki topraklarını genişletmek için Ruslaşmış Tatar mollaları, Müslüman tercümanları, molla ajanları, hanedanları ve vekil idarecileri etkin bir şekilde kullanmışlardır.³¹ Rus Çarlığı, XVIII. yüzyıl boyunca izlediği yayılcı politikaların bir parçası olarak, Müslüman nüfus üzerinde denetimini artırmak amacıyla resmî dinî kurumlar ihdas etmeye yönelmiştir. Bu doğrultuda, 1730 yılında Başkurdistan'ın Ufa kentinde Müslümanlara yönelik ilk idarî ve dinî düzenlemeler gerçekleştirilmiş; böylece Müslümanların dinî ve toplumsal yaşamını denetim altına almayı hedefleyen kurumsal bir yönetim mekanizmasının temelleri atılmıştır.³² 1742 yılında Rus idaresi bu yaklaşım kapsamında yeni kurulan Orenburg³³ şehrine Ahund/Hoca İbrahim bin Tilak Muhammet ve Şehabettin Mercani görevlendirilmiştir. Mezkûr kişiler, Müslümanların dinî ve sosyal meselelerinde rehberlik etmiş, özellikle de Orenburg'da Müslüman cemaatinin dinî gereksinimlerini karşılamak amacıyla önemli katkılarda bulunmuştur. Aynı zamanda, İslam hukuku ve dinî öğretiler konusunda derin bilgiye sahip olup, bölgedeki dinî yaşamın düzenlenmesinde etkili bir figür olarak tanınmaktadır. Söz konusu dönemde Kazak bozkırlarında birçok Tatar molla ve âlimin, Kazak hanlarının hizmetinde kâtiplik gibi idarî görevler üstlenmişlerdir. Her ne kadar bazılarına casusluk şüphesiyle yaklaşılmış olsa da bu şahıslar yerel yönetimler nezdinde önemli roller oynamışlardır.³⁴ Bu tür uygulamalar, Rus idaresinin dinî kurumları ve din adamlarını kendi siyasi hedefleri doğrultusunda işlevsel hale getirme ve mevcut güç yapılarına entegre etme çabalarının bir örneğini teşkil etmektedir.

II. Yekaterina'nın tahta çıkmasının ardından, Rus Çarlığı'nın din politikalarında, özellikle Müslüman din adamlarının devlet çıkarları doğrultusunda entegre etmeye yönelik yaklaşımlarda belirgin bir dönüşüm yaşanmıştır.³⁵ Bu değişimin bir yansıması olarak, Çariçe 1767 yılında Kazan'a gerçekleştirdiği ziyarette Tatar ileri gelenleriyle görüşmeler yapmış; bu temaslar sırasında, Çarlık yönetiminin önceki dönemlerde izlediği sert politikaların Müslüman toplulukları arasında ciddi rahatsızlık yarattığını bizzat gözlemleme imkânı bulmuştur. Bu gözlemler doğrultusunda II. Yekaterina, St. Petersburg'a dönüşünün ardından, Kazan'daki Tatarların yoğun olarak yaşadığı mahallede yeni iki taş cami inşasına izin veren bir ferman yayımlamıştır. Bu karar aynı yıl toplanan Yasama Komisyonu'na sunulan ve dinî ayinlerin icrasına yönelik kısıtlamaların kaldırılmasını talep eden görüşlerle örtüşmektedir. Çariçe, farklı dinlere mensup bireylerin ibadet özgürlüğünün kısıtlanmasının, Rus tebaasının güvenliği ve refahı açısından sakıncalı olduğunu ifade etmiş; bu doğrultuda dinî hoşgörüyü dayalı bir yaklaşıma öncelik verilmesi gerektiğini savunmuştur.³⁶ II. Yekaterina'nın bu yaklaşımı, özellikle Ortodoks din adamları arasında tepkilere yol açmıştır. Bu bağlamda bazı Ortodoks ruhbanlar, cami inşalarının derhâl yasaklanmasını talep eden bir dilekçeyle Çariçe'ye başvurmuştur. Ancak II. Yekaterina, söz konusu taleplere yanıt olarak, tüm dinlere karşı hoşgörü gösterilmesi gerektiğini vurgulamış ve piskoposların diğer dinî toplulukların işlerine müdahale etmemeleri yönünde açık bir tutum sergilemiştir. Bu yaklaşımın kurumsal bir yansıması olarak, 1773 tarihli bir kararnameyle ibadethane inşasına ilişkin yetkiler dinî makamlardan alınarak laik idari mercilere devredilmiştir. Söz konusu kararname, farklı dinî inançlara sahip toplulukların yerleşim alanlarında ibadethane

²⁹ Aleksander Koyre, *19. Yüzyıl Başlarında Rusya'da Batıcılık, Ulusçuluk ve Felsefe*, çev. İzzet Tanju, Belge Yayınları, İstanbul 1994, s. 115; Ümmet Erkan, "Rus Modernleşmesinde Batı Karşıtlığının Tarihsel Temelleri", *Bartın Üniversitesi Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E - Dergisi*, C. 4, S. 1, 2017, s. 53.

³⁰ Hayri Çapraz, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hakimiyet Kurması", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, 2011, s. 55-56.

³¹ Mehmet Erkan Killoğlu, "18.-20. Yüzyıllar Arasında Kazak Bozkırında Dini Uyanış", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 18, 2021, s. 118-119.

³² Allen J. Frank, *Islamic Histiography and Bulgar Identity Among the Tatars and Bashkirs of Russia*, Brill, Leiden 1998, s. 26-38; Killoğlu, *agm*, s. 119.

³³ Orenburg, stratejik ve tarihi konumu etkisiyle, Rus Çarlığı'nın Türkistan'a yönelik yayılma süreçlerinde kilit rol oynamıştır. Detaylı bilgi için bkz. Hadi Ava, *Orenburg Genel Valiliği İdaresinde Kazak Ordaları (1744-1881)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş 2022, s. 315; İsmail Büyükkay, *Rusların Sömürge Siyasetinde Orenburg'un Önemi*, İstanbul İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2013, s. 154; Orhan Doğan, "Or Kalesi'nin Kazak ve Rus Tarihindeki Yeri ve Önemi", Geçmişten Günümüze Türkistan Tarihinin Bilinmeyenleri Tarih Bilincine Adanan Bir Ömür Prof. Dr. Abdulkadir Donuk Armağanı, ed. Mualla Uydu Yücel-F. Aysel Dıngıl İlgin, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2017, s. 272-298.

³⁴ Killoğlu, *agm*, s. 119; Khalide Devrisheva, *Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Kazakların Sosyal ve Kültürel Hayatı*, TTK, Ankara 2022, s. 93.

³⁵ Mustafa Tuna, *Imperial Russia's Muslims: Islam, Empire, and European Modernity, 1788-1914*, Cambridge University Press, Cambridge 2015, s. 39.

³⁶ Ştorh Andrey Karloviç, *Letopisi tsarstvovaniya Ekaterini II. Samoderjtsı vserossiyskoy: perevod s nemetskago Zakonodatelstvo, Çast Pervaya, Peçatano v Imperatorskoy tipografii, Sanktpeterburge 1801, s. 1; İldus Zagidullin, İslamskiye İnstitut v Rossiyskoy imperii: Meçeti v Evropeyskoy çasti Rossii i Sibiri*, Tatarskoe Kniznoye İzdatelstvo, Kazan 2007, s. 71.

DİN YOLUYLA ENTEGRASYON: ÇARIÇE II. KATERİNA'NIN KAZAK BOZKIRLARINA YÖNELİK İSLAM POLİTİKASI (1762-1796)

kurma haklarının tanınması gerektiğini belirtmiş; özellikle Müslümanların cami inşa etme haklarının engellenemeyeceğini açıkça ifade etmiştir.³⁷ Seleflerinden farklı olarak II. Yekaterina, Müslüman nüfusa yönelik daha hoşgörülü ve pragmatik bir politika benimsemiş; bu yaklaşım, önceki dönemlerde görülen otoriter dinî uygulamalardan belirli ölçüde bir sapmayı ifade etmiştir. Özellikle Kazak ve Tatar gibi Müslüman toplulukların, zorlayıcı yöntemlerle değil, millî ve dinî reformlar çerçevesinde daha ılımlı yollarla Rus idaresiyle entegre etmeyi hedeflenmiştir.³⁸ Bu anlayışın bir yansıması olarak, 1759–1763 yılları arasında Orenburg Valiliği görevinde bulunan General Afanasiy R. Davıdov'un, baskıcı uygulamalarının aksine II. Yekaterina, yeni Orenburg Valisi Aleksey A. Putyatın'e gönderdiği talimatla, ticaret kervanlarının güvenliğini sağlamak amacıyla Kazaklara taşınan malların %1'inin ödül olarak verilmesini önermiştir.³⁹

II. Yekaterina'nın hoşgörülü politika yaklaşımını benimsemesinde çeşitli etkenler önemli rol oynamıştır. Bunların başında, Voltaire, Diderot ve Rousseau gibi Fransız Aydınlanma düşünürleriyle kurduğu entelektüel etkileşim gelmektedir.⁴⁰ Ayrıca II. Yekaterina'nın dış politika bağlamında karşı karşıya olduğu en önemli tehditlerden biri, güneyde hâlâ güçlü bir varlık sürdüren ve kendisini tüm Müslümanların koruyucusu olarak ilan eden Osmanlı Devleti olmuştur. Osmanlı hükümeti, Rus Çarlığı için bölgedeki en önemli siyasi rakip olup sıcak denizlere ulaşma hedefinde hem engel hem de tehdit teşkil etmekteydi. Bu durum, II. Yekaterina'nın Müslüman toplulukların destekçisi olarak görünmesini zorunlu kılmıştır.⁴¹ Diğer bir tehdit algısı ise Başkurtlar, Tatarlar, Kazaklar ve Çarlık topraklarında yaşayan diğer Hristiyan olmayan halkların katılımıyla Emelyan Pugaçov liderliğinde patlak veren Yayık Kozaklarının isyanıdır.⁴²

1773-1775 yıllarında bazı Kazak ve diğer Müslüman liderlerin Pugaçov önderliğindeki köylü isyanına katılımı, Rus yönetimi için ciddi bir iç siyasi kriz niteliği taşımıştır.⁴³ Bu durum, iktidarın İslam dinine mensup nüfusa yönelik politikalarında bazı revizyonlar yapmasını zorunlu kılmıştır. Pugaçov İsyanı sonrasında II. Yekaterina, İslam'ın ve Müslüman toplumun Rus Çarlığı içerisindeki önemli bir güç olduğunu kabul etmiş ve bu topluluğun baskı ve şiddet yoluyla sindirilmesinin mümkün olmadığını anlamıştır.⁴⁴ Bu farkındalık doğrultusunda, Müslüman halklarla toplumsal uzlaşmaya yönelik entegrasyon adımları atılmıştır. Bu bağlamda II. Yekaterina, sosyal ortamı yumuşatmak ve özellikle Kazak ile Tatarları yatıştırmak amacıyla 1773 yılında Kazan'da iki büyük caminin inşasına izin vermiştir. Ayrıca, isyanın bastırılmasının ardından Kazak bozkırlarında cami ve mescitlerin yapımına yönelik yasaklar kaldırılmıştır.⁴⁵ Zira II. Yekaterina, 17 Haziran 1773 kararnameinde "Dinlere Hoşgörü" ilkesini ilan etmiş ve bu belgede "Yüce Tanrımız tüm dinleri, dilleri ve duaları kabul eder. Çariçe, tebaası arasında her zaman karşılıklı anlayış ve sevgi görmek istemektedir" ifadelerine yer vermiştir. II. Yekaterina ve halefleri, İran ve Osmanlı Devleti'ndeki İslami kurumların deneyimlerinden faydalanarak, hükümet çıkarlarını her şeyin önünde tutmuşlardır. Bu çerçevede, Rus Çarlığı ülkedeki tüm dinî kurumların hem kurumsallaşmasını sağlamak hem de devletin tam ve bölünmez denetimini tesis etmek amacıyla çeşitli düzenlemeler yapmıştır.⁴⁶ Öte yandan, II. Yekaterina Hristiyanlığı kutsal ve yüce bir din olarak görmekte; Kazakların Hristiyanlığa geçmeye uygun olmadığını düşünerek İslam'ı daha basit ve öğrenilmesi kolay bir din olarak değerlendirmiştir. Kazakların İslam'ın temel ritüellerine dahi hâkim olmadıklarını ve Hristiyanlığa geçmeye yeterli olgunlukta olmadıklarını ifade etmiş; onları "vahşi" ve "cahil" olarak nitelendirmiştir.⁴⁷ Bu bağlamda, Rus yönetimi Kazakların iyi birer Müslüman olmaları durumunda daha itaatkâr ve medeni bireyler haline getirilebileceklerine inanmıştır.⁴⁸ Çariçe'nin bu değerlendirmesi, Rus oryantalist söyleminin bir yansımasıdır. Nitekim Kazakların İslam anlayışı,

³⁷ Zagidullin, *age*, s. 71; Bahadır Alioğlu, *XVIII-XIX. Asır İdil -Ural Bölgesi Cami ve Medrese Kurumları*, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa 2023, s. 25-26.

³⁸ Şir Muhammed Dualı, "Rusya Müslümanları Örneğinde Din ve Vicdan Özgürlüğü Sorunu", *Milel ve Nihal*, C. 9, S. 1, 2012, s. 84; Charles Robert Steinwedel, *Threads of Empire Loyalty and Tsarist Authority in Bashkiria, 1552-1917*, Indiana University Press Office of Scholarly Publishing, Indiana 2016, s. 249; Alper Alp, "Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi", *Akademik Bakış*, C. 7, S. 13, 2013, s. 117-118.

³⁹ İvan İvanoviç Kraft, *Sbornik uzakoneniy o kirgizah stepnih oblastey*, Tipo-litografiya P. N. Jarinova, Orenburg 1898, s. 113.

⁴⁰ Andrzej Walicki, *Rus Düşünce Tarihi 1760-1900 Aydınlanmadan Marksizm*, çev. Alâeddin Şenel, V Yayınları, Ankara 1987, s. 2-3.

⁴¹ Erdoğan Keleş, "Rusya'nın Sıcak Denizlere İne Politikası (Alman Deniz Yüzbaşısı Stenzel'e Göre İstanbul'a En Kısa Yol)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 28, S. 46, 2009, s. 90; Mehdi Salımov, *Çarlık Rusyasında İslam Diyanet Teşkilatının Kurulması ve İşleyişi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2022, s. 37.

⁴² Mary Platt Parmele, *Kısa Rusya Tarihi Rurik'ten Son Çar II. Nikolay'a*, çev. L. Pamuk Edez, Liberus Kitap, İstanbul 2023, s. 104; Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze*, çev. Figen Dereli, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2016, s. 270-272; Paul Bushkovitch, *Rusya'nın Kısa Tarihi*, çev. Mehmet Doğan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2016, s. 137.

⁴³ A. İvanoviç Dobrosmislov, "Zaboty imperatritsi Ekaterini II o prosveshchenii kirgizov", *Trudy Orenburgskoi Uchenoi Arhivnoy Kommissiy*, C. 9, Gubernskaya Tipo Litografiya, Orenburg 1902, s. 52-53.

⁴⁴ Khodarkovsky, *age*, s. 255.

⁴⁵ İlyas Topsakal, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı 2009, s. 200.

⁴⁶ *PSZRİ (Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii s 1649 goda) (1770-1774)*, C. 19, Peçatano v Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy Ego İmperatorskogo Veliçestva Kantselyarii, Sanktpeterburg 1830, s. 775-776 (Belge No:13996); Dmitriy Yureviç Arapov, *İslam v Rossiyskoy İmperii (zakonodatelnye akti, opisaniya, statistika)*, İKTS Akademkniga, Moskva 2001, s. 45.

⁴⁷ Khodarkovsky, *age*, s. 271-272.

⁴⁸ *Kazahsko-russkie otnoşeniya v XVIII-XIX vekah (1771-1867) (Sbornik dokumentov i materialov)*, sost. Fthu Bayan Nurlı Gayanoviç Kireev i dr., İzdatelstvo Akademiyası Nauk Kazahskoy SSR, Alma-Ata 1964, s. 129-130.

Rus kaynaklarında 'yetersiz' olarak nitelense de, bu durum onların dinî kimliklerini koruma biçimlerinin farklılığından kaynaklanmıştır

II. Yekaterina, Kazakları Rus Çarlığı'na entegre etme sürecinde özellikle Kazan Tatarları arasında sadakat ve devlet otoritesine bağlılığı olan güvenilir mollaların seçilmesine önem vermiştir. Bu mollalara maddi destek sağlanarak Kazak toplulukları arasında görev almaları teşvik edilmiştir.⁴⁹ Böylece, bu mollalar aracılığıyla Kazakların devlete olan bağlılıkları artırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca, II. Yekaterina'nın politikaları kapsamında Kazakların Rus askeri birliklerine entegrasyonunu desteklenmiş, Kazak bozkırlarında inşa edilen yeni yerleşim yerleri, camiler, okullar ve ticaret merkezleri aracılığıyla bölgenin sosyo-ekonomik ve kültürel dönüşümü hedeflenmiştir.⁵⁰ Rus Çariçesi, Kazakların İslam'a geçişini teşvik etmek ve bu süreci denetim altında tutmak amacıyla, Rus hükümeti Sibirya ve Ufa vilayetlerinin genel valisi olarak General Baron Osip İgelström'ü (1737–1817) görevlendirmiştir.⁵¹ İgelström, bölgedeki dinî idari ve sosyal yapının devlet çıkarları doğrultusunda şekillendirilmesinde önemli bir aktör olmuştur.⁵² 25 Şubat 1782 tarihli fermanla II. Yekaterina, Kazak yerleşimlerinde cami ve medrese inşasının teşvik edilmesini ve bu kurumlara nitelikli personel temini ile molla atamalarının yapılmasını emretmiştir.⁵³ Bu doğrultuda, Orenburg, Troitsk, Petropavlovsk ve Verkhneuralsk gibi stratejik öneme sahip yerleşimlerde cami inşasına verilen destek yalnızca dinî bir uygulama olarak görülmemiş aynı zamanda bölgedeki siyasi istikrarın sağlanması ve ekonomik gelişmenin desteklenmesi açısından da önemsenmiştir. Camiler ve medreseler, özellikle Kazak Hanları arasında önemli ilgi görmüş ve onların talepleri doğrultusunda yeni ibadethanelerin inşası teşvik edilmiştir. Bu kurumlara, Volga-Ural bölgesinden gelen din görevlileri atanmış olup, söz konusu görevlilerin Rus idaresiyle olan yakın ilişkisi, atama süreçlerinde belirleyici olmuştur. Bu durum, dinî kurumların devlet kontrolü altında yapılandırılmasının ve bölgedeki siyasi nüfuzun güçlendirilmesinin bir göstergesi olmuştur.⁵⁴

Kazak bozkırlarında inşa edilen cami ve medreseler, dinî bilgileri öğrenmek isteyen göçer topluluklar ile özellikle varlıklı ailelerin çocukları arasında ilgi görmüş; bu yeni dinî merkezler, çevresinde önemli bir nüfus yoğunlaşmıştır. Bu nüfus artışı ve toplumsal hareketlilik aynı zamanda bölgedeki ticaret ve ekonomik faaliyetlerin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Böylece dinî eğitimle ilgili aktiviteler, yerel halkın günlük hayatında ve ticari ilişkilerinde önemli bir rol oynamaya başlamış, cami ve medrese gibi yapılar yalnızca manevî eğitim merkezleri değil aynı zamanda entegrasyon ve ekonomik faaliyetlerin de merkezi haline gelmiştir. Ayrıca bu durum Rus vergi tahsilatının görevini kolaylaştırmıştır.⁵⁵ Bu bağlamda, Rus yönetimi cami inşasına hoşgörülü bir yaklaşım benimsemiş ve bazı bölgelerde bu süreci doğrudan desteklemiştir. Öyle ki mollalar, devlet hazinesi tarafından mali olarak desteklenmiş ve Müslüman topluluklara cami ile dinî eğitim kurumları kurma konusunda belirli ölçüde serbestlik tanınmıştır. Özellikle Orenburg bölgesindeki Kazakların İslamî bilgi birikimini artırma girişimleri devlet tarafından teşvik edilmiş ve bu amaçla önemli destekler sağlanmıştır.⁵⁶

II. Yekaterina'nın stratejisi, Orenburg bölgesindeki Rus olmayan halklar ve özellikle Kazaklar arasında cami ve okullar inşa ederek bu grupların Rus yönetimiyle bağlarını güçlendirmeye yönelik olmuştur. 8 Temmuz 1782 tarihli kararname ile bu amaç doğrultusunda önemli bir maddi kaynak tahsis edilmiştir. Çariçe, Kazak toplumunun Rus Çarlığı ile entegrasyonunu sağlamak amacıyla, Kazak çocuklarının İslam'ı öğrenmek üzere Buhara'ya⁵⁷ gitmelerinin engellenmesi gerektiğini belirtmiş ve bunun yerine Kazak bozkırlarına mollaların gönderilmesini önermiştir.⁵⁸ Rus Çarlığı, Kazak toplumunun dinî işlerini doğrudan yönetmeyi amaçlamış ve bu kontrolü sağlamak üzere Tatar ile diğer Müslüman mollalar aracılığıyla dinî denetim mekanizmalarını hayata geçirmiştir. Çariçe İslam'a yönelik kurumsal yapılanmalar oluşturmalarını teşvik etmiştir. Bu teşvik doğrultusunda 22 Şubat 1784 tarihli ferman ile Tatar knezleri ve mirzalarına, Rus ayanlarıyla eşit haklar ve ayrıcalıklar tanınmış ancak topraklarında Hristiyan köylü bulundurmalarına izin verilmemiştir.⁵⁹

27 Kasım 1785 tarihinde II. Yekaterina, Kazan dışındaki Orenburg ve Troitsk bölgelerinde taş camilerin inşasına izin verilmesini onaylamıştır. Çariçe, Rus Çarlığı'nın Müslümanlara yönelik politikasının temel ilkelerini ve hedeflerini şahsen belirlemiş ve bu doğrultuda dinî yapıların inşasını yalnızca bir ibadet özgürlüğü olarak değil aynı zamanda siyasi bir araç olarak görmüştür. Nitekim Orenburg Valisi Osip İgelström'e gönderdiği bir

⁴⁹ Litvinov, *age*, s. 236.

⁵⁰ Dobrosmıslıov, *age*, 51-63.

⁵¹ Vladimir Semenov, Vera Semenova, *Gubernatori Orenburgskiy kraya*, Orenburgskiy Kniznoe İzdatelstvo, Orenburg 1999, s. 43-48.

⁵² Fatih Ünal, *Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı Sultan Kenesarı*, İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 71.

⁵³ *PSZRİ (1781-1783)*, C. 21, s. 406 (Belge No: 15352).

⁵⁴ Killioğlu, *agm*, s. 120.

⁵⁵ Killioğlu, *agm*, s. 120-121.

⁵⁶ Virginia Martin, "Kazakh Chinggisids, Land and Political Power in the Nineteenth Century: a Case Study of Syrymbet", *Central Asian Survey*, C. 29, S. 1, 2010, s. 79-102; Allen J. Frank, *Muslim Religious Institutions in Imperial Russia: The Islamic World of Novouzensk District and Kazakh Inner Horde*, Brill, Leiden 2001, s. 314-317.

⁵⁷ Buhara, Türklerin İslam öğretilerini öğrenmeye başladıkları ve bu alanda ilk eğitim aldıkları önemli merkezlerden biri olarak kabul edilmektedir. Bkz. Richard Nelson Frye, *Orta Çağın Başarısı Buhârâ*, çev. Hasan Kurt, Bilig Yayınları, Ankara 2000, s. 192.

⁵⁸ GAOO (Gosudarstvennyy arhiv Orenburgskoy oblasti), Fond 6, Opis 17, Delo 146, List 14 ob.

⁵⁹ *PSZRİ (1784-1788)*, C. 22, s. 51-52 (Belge No: 15936).

DİN YOLUYLA ENTEGRASYON: ÇARIÇE II. KATERİNA'NIN KAZAK BOZKIRLARINA YÖNELİK İSLAM POLİTİKASI (1762-1796)

mektubunda, “Bu camiler sayesinde komşu halklar bize sempati duyacak ve onların bağımsızlıklarından vazgeçmeleri için en güçlü önlem olacaktır” ifadelerini kullanarak, dinî kurumların Çarlık sınırları içindeki entegrasyon politikalarının bir parçası olduğunu açıkça belirtmiştir.⁶⁰ II. Yekaterina, cami inşaatlarının yanı sıra medrese ve kervansarayların kurulmasına da onay vermiş; ayrıca bu dinî yapıların işlevselliğini sürdürebilmesi için imam atanması ve görevlendirilmesi konularında ilgili makamlara doğrudan talimatlar iletmiştir. Bu çerçevede, köy camisinde imamlık yapan Muhammedcan Hüseyinov’a⁶¹ maaş bağlanarak resmî olarak kamu hizmetine dâhil edilmesi sağlanmıştır. 1786 yılı itibarıyla, Hüseyinov Orenburg bölgesinde “ahun” unvanını alan ilk din görevlisi olmuş ve yıllık 300 ruble maaşla görevlendirilmiştir.⁶²

3 Haziran 1786 tarihinde Rus Çariçesi II. Yekaterina, Baron Igelström’e yazdığı mektupta, Kazak boylarının gelecekte devlet hizmetlerinde önemli katkılar sunabileceğini belirterek, onlara mollalar temin edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Çariçe’nin görüşüne göre, mollalar aracılığıyla Kazak boylarının dinî hassasiyetlerinden yararlanmak, devlet için büyük faydalar sağlayacaktır. Mollalar aracılığıyla dinî etkilerin güçlendirilmesi sayesinde, Kazak boylarının devlete olan bağlılıklarının artırılabilirliğini ifade etmiştir. Bu çerçevede, Kazak bozkırlarında şehirleşmenin teşvik edilmesi gerektiğini belirten II. Yekaterina, özellikle Kazaklar için cami, okul ve misafirhane gibi dinî ve sosyal yapıların inşa edilmesinin önemine değinmiştir. Çariçe söz konusu yapıların inşasına ilişkin olarak Igelström’e şu şekilde hitap etmiştir: “...Bu tür dinî ve sosyal yapılar çok faydalı ve gereklidir; ne kadar hızlı bir şekilde bu işe başlarsanız, biz de o kadar memnun oluruz”.⁶³

12 Kasım 1786 tarihinde Baron Igelström’e gönderilen başka bir fermanla Çariçe II. Yekaterina, camilerin altına okullar inşa edilmesini, bu okulların devlet denetiminde faaliyet göstermesini ve öğretim materyallerinin hem Rusça hem de Kazakça yayımlanmasını istemiştir. Çariçe’nin bu talebi yalnızca Kazakların dinî eğitiminin sağlanmasına yönelik değil aynı zamanda Rus Çarlığı’nın bölgedeki idari ve kültürel nüfuzunu artırmaya dönük daha geniş kapsamlı bir entegrasyon sürecinin parçası olarak kullanmıştır.⁶⁴ Dinî yapılar aracılığıyla gerçekleştirilen bu tür eğitim faaliyetleri, Kazak toplumunun hem dinî hem de siyasal düzlemde merkeze yani Rus yönetimine daha sıkı biçimde bütünleşmesini hedeflemiştir. Çariçe II. Yekaterina, 21 Nisan 1787 tarihinde General Igelström’e gönderdiği talimatta ise Kazaklar arasında devlet denetiminde bir İslam anlayışının yerleştirilmesini desteklediğini ifade etmiştir. Bu kapsamda, mollaların görevlendirilmesini ve dinî faaliyetlerin hızlandırılmasını gerekli görmüştür. Çariçe’nin bu yaklaşım, Rus Çarlığı’nın din özgürlüğünü savunduğu bir dönemde aynı zamanda dinî kurumlar ve mollalar üzerinde sıkı bir idari denetim kurma politikasının bir parçası olarak şekillenmiştir. Aslında İslam’ı tamamen bastırmak yerine, onu devlet kontrolü altına alarak yönlendirmeyi amaçlayan bir politika izlediğini göstermektedir. II. Yekaterina’nın bu stratejisi, sadece yalnızca Kazaklar’ın dinî inançlarını kontrol etmeyi değil aynı zamanda Hristiyanlaştırma sürecine hizmet eden bir mekanizma olarak da işlev görmüştür.⁶⁵ Dolayısıyla dinî eğitim ve öğretim, Rus egemenliğinin pekiştirilmesine yönelik bir araç olarak kullanılmıştır.

22 Eylül 1788 tarihinde Rus Çarlığındaki Müslümanların dinî yaşamını denetlemek amacıyla Ufa’da Orenburg Müslümanlar Toplantısı düzenlenmiş, toplantı sonunda Müslüman din adamları birleştiren müftü başkanlığındaki yüksek yargı ve temyiz organı kurulması kararlaştırılmıştır. Bu çerçevede, Orenburg Müslüman Ruhani İdaresi (OMRİ)’nin Ufa’da kurulmasına dair bir kararname yayımlanmıştır.⁶⁶ Bu kararname doğrultusunda, Kırım hariç, Rusya’daki tüm Müslüman din adamlarının faaliyetlerini denetlemek amacıyla 1788 yılında OMRİ kurulmuştur. Başlangıçta, Orenburg Genel Valiliği’nde kurulan bu idare, daha sonra Ufa’ya taşınmıştır. OMRİ’ye ilk başkan olarak, Orenburg’da Rus taraftarı olan ve köy camisinin imamı olarak hizmet vermiş Tatar kökenli Rus diplomati Muhammedcan Hüseyinov (1788-1824) yıllık 1.500 ruble maaşla atanması kararlaştırılmıştır.⁶⁷ Ayrıca kurumda Kazan Tatarlarından iki veya üç mollanın yıllık 120 ruble karşılığında yardımcı olarak görevlendirilmesi buyurulmuştur. Çariçe tarafından OMRİ’ye başkan olarak en yüksek dinî lider olarak atanmış, üç kadı ise başkanın

⁶⁰ Alioğlu, *agt.*, s. 26.

⁶¹ Tatar kökenli Muhammedcan Hüseyinov, gençlik yıllarında Rus Dış İşleri Bakanlığının emriyle Buhara ve Kabil’de gizli görevlerde bulunmak üzere görevlendirilmiştir. Kabil’den döndükten sonra Orenburg’da subaylık görevine başlamış ve ardından Orenburg Sınır Heyeti’nde Ahun unvanıyla görev almıştır. Gülnar Kara, “19. Yüzyılda Çarlık Rusyası’nın Kazak Jüzlerinde Gerçekleştirdiği İdarî Reformlar ve Neticeleri”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 6, 2021, s. 376.

⁶² M. Porfireviç Vyatkin, “Jurnal Orenburgskogo Muftiya”, *İstoričeskij Arhiv* II, otvest. red. B. D. Grekov, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad 1939, s. 117; Danielle Ross, *Tatar İmparatorluğu Kazan Tatarları ve Çarlık Rusyası’nın Oluşumu*, Türkçesi Kadri Mustafa Orağlı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 87.

⁶³ *PSZRİ (1784-1788)*, C. 22, s. 293 (Belge No: 16292).

⁶⁴ *Materialı po istorii Kazahskoy SSR (1785-1828 gg.)*, red. Vladimir İvanoviç Lebedev, C. IV, İzdatelstvo Akademi Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1940, s. 77.

⁶⁵ *PSZRİ (1784-1788)*, C. 22, s. 839 (Belge No: 16534).

⁶⁶ *PSZRİ (1784-1788)*, C. 22, s. 1107-1108 (Belge No: 16710); İldus Zagidullin, *Orenburgskoe magometanskoe duhovnoe sobranie i duhovnoe razvitie tatarskogo naroda v posledney četverti XVIII – načale XX vv.*, Institut istorii im. Ş.Mardjani AN RT, Kazan 2011, s. 5-6.

⁶⁷ Her ne kadar klasik anlamda bir misyoner teşkilatlanmasından söz edilemese de, Orenburg Müslüman Ruhani İdaresi’nin (OMRİ) kurumsal yapısı ile mollaların atanma usulleri, devlet destekli dinî bir misyonun icrasına hizmet etmiştir. Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. *PSZRİ (1784-1788)*, C. 22, s. 1107-1108 (Belge No: 16710).

danışmanları ve vekilleri olarak seçilmiştir. OMRİ, başkan ve üç üye' den oluşan bir yapıya sahiptir. Kurumda alınan kararlar, üyelerinin salt çoğunluğu ile alınır.⁶⁸

OMRİ'nin kurulmasıyla birlikte, Rus hükümeti, Müslüman dinî liderlerini denetlemeye ve kadrolarını belirlemeye başlamıştır. 1789 yılında Igelström, OMRİ hakkında bir düzenleme hazırlayarak, imamlar ve ahunlar (din lider) gibi dinî yetki/görev almanın şartlarını katı bir şekilde belirlemiştir. Köy topluluğu tarafından seçilen adaylar, İlçe yerel yöneticisinden veya bölge yöneticisinden, kişinin sadakatini doğrulayan ve belirli bir köyde ve bölgede yaşadığını gösteren bir belge almak zorundaydı. Bu belge, bölge yönetimine sunulur ve onay alındıktan sonra aday, bölge yetkililerinin huzurunda sınavı tabi tutulurdu. Sınava giren kişiler arasından ahun, ahun yardımcısı, muhtasib (dinî ve idari denetim yapan yetkili), imam, din öğretmeni, müezzin, hizmetli ve görevli seçilirdi. Sınav sonuçları Rus yönetimi tarafından onaylanırdı. Her ilçede en fazla iki ahun bulunması gerektiği ve bu ahunların camiler, dinî okullar ve hizmetliler üzerinde denetim sağlamakla sorumlu oldukları ayrıca belirtilmiştir.⁶⁹ İdari yapı resmî olarak Müslüman olarak kaydedilen bireylere inanç özgürlüğü tanınmasına rağmen bu düzenleme, dinî liderlerin devletin denetimi altına alınmasını ve onların sadakatinin teminat altına alınmasını amaçlamıştır. Çarlık yönetiminin çıkardığı karamameler ve verdiği emirler doğrultusunda, kurumun yapısı, çalışanları, çalışma düzeni, mollaların seçimi, faaliyetleri ve maaşları tamamen kontrol altına alınmıştır. Bu adımlar, Rus yönetiminin dinî yapılar üzerindeki etkisini pekiştiren bir hamle olmuştur. Bu bağlamda, OMRİ, 1917 ihtilallerine kadar Rus idaresi tarafından resmî olarak tanınan ve kabul edilen tek Müslüman kurumu olarak varlık göstermiştir.⁷⁰ OMRİ'nin idari işlevinin yanı sıra, Rus Çarlığı'nın Müslüman topluluklar üzerindeki dinî "misyon" faaliyetlerinin de merkezini oluşturduğu anlaşılmaktadır. Kurum bünyesinde mollalar aracılığıyla gönderilen dinî raporlar, Petersburg'daki içişleri makamlarına düzenli olarak iletilmiştir. Bu raporlar, hem İslam'ın yayılma düzeyini hem de halkın dinî eğilimlerini izlemeyi amaçlayan birer "resmî misyon belgesi" niteliği taşımaktadır. Dolayısıyla OMRİ, yalnızca bir idarî kurum değil, aynı zamanda Rus devletinin din yoluyla entegrasyon misyonunun kurumsal aracıdır.

OMRİ kurulduğu günden itibaren, Rus Çarlığı'nın İçişleri Bakanlığı'na bağlı Dışişler Dairesi'ne tâbi olmuştur. OMRİ'nin başına başkan sıfatıyla atanma gerçekleşmiştir. Kurum, Müslümanların yalnızca dinî değil aynı zamanda siyasi haklarını da gözetmeyi ve bu hakları korumayı ve toplumsal eylemlerini koordine etmeyi amaçlayan bir makam haline gelmiştir.⁷¹ Zira OMRİ'nin kurulması, Rus yönetiminin bölgedeki etnik çatışmaları denetlemek ve Kazaklar ile diğer Müslüman halklar arasındaki ilişkileri yönlendirmek amacıyla attığı önemli bir adımdır. Kurum, başta Müslümanların medeni ve mülkiyet haklarıyla ilgili davalar olmak üzere çeşitli hukukî meseleleri çözmekle sorumluydu. Dinî kurumlar, dinî mahkemelerin fonksiyonlarını yerine getirirken aynı zamanda hukukun uygulama süreçlerinde, dinî hukuk ile genel Rus mevzuatının hükümlerine uyumlu bir biçimde hareket etmişlerdir. Çariçe'ye göre Kazak göçebelerinin yağma, baskın ve barımta gibi gelenekleri diğer devletlerle olan ticari ilişkileri baltalamaktaydı. Bunların engellenmesi, Tatarlar ve Başkurtlar arasındaki sınırlı çatışmalar ancak İslam'ı bozkırlara yayarak engellenebilirdi. Bu politika bağlamında 1789-1790'larda Rus Çarlığı, Küçük ve Orta Cüz Kazak topraklarında camiler inşa etmeye devam etmiştir.⁷² Kazakların dinî işleri OMRİ'nin denetiminde devam etmiş olsa da bu yapının bölgedeki dinî hayatı tam olarak kontrol etmesi mümkün olmamıştır. Rus Çariçesi izlediği İslamlaştırma politikası, Kazaklar arasındaki XIX. yüzyılın ilk yarısında belirgin bir etkisi göstermemiştir ve göçebe Kazak Türklerin dinî hayatında anlamlı bir değişim sağlanamamıştır. Çünkü Kazak halkı, dinî entegrasyon politikalarına karşı pasif direniş ve kültürel koruma stratejileri geliştirmiştir. İslam'ın yerel yorumları, geleneksel Şamanî unsurlarla iç içe geçerek bir tür 'senkretik direnç modeli' oluşturmuştur.

Dönemin araştırmacılarından Aleksey Levşin, "Kazak Ordası ve Steplerinin Tanıtımı" adlı eserinde, Kazakların dinî inançlarının belirgin bir şekilde tanımlanmasının güç olduğunu vurgulamaktadır. Yazar, Kazaklar genellikle bir yaratıcı gücün varlığına inanırken, bazıları İslam'ı geleneksel inançlarla birleştirir; diğerleri ise iyi eylemleri Tanrı'dan, kötü eylemleri ise kötü ruhlar ya da şeytandan kaynaklandığına inanır. Kazaklar İslam'ı benimsemiş olsalar da öz ve ritüel bağlamında devamlılığa sahip olmadığını belirtmiştir.⁷³ XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Kazak bozkırlarına seyahat eden Nikolay Rıçkov, Kazakların kendilerini Müslüman olarak tanımladıklarını ancak dinin öğretiler ve ibadetler hakkında sınırlı bilgiye sahip olduklarını belirtmiştir. Ayrıca kendi imamları ve mollaları bulunmamakla birlikte, belirli dönemlerde Taşkent, Türkistan ve Hive'den gelen ahunlar ve mollalar onları ziyaret ettiğini ifade etmiştir.⁷⁴ 1785-1790 yılları arasında Güney Sibiryaya ve Kazak bozkırlarında görev Mühendis İvan Andreyev Kazaklar arasında hâlâ ateşe tapma ritüellerinin varlığını

⁶⁸ Zagidullin, *Orenburgskoe magometanskoe duhovnoe sobranies*, s. 7.

⁶⁹ *Materiali po İstorii Başkirkoy ASSR*, sost. N. F. Demidovoy, Tom V, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova 1960, s. 563-564.

⁷⁰ *Materiali po İstorii Başkirkoy ASSR*, s. 563-564.

⁷¹ Danil Damiroviç Azamatov, *Orenburgskoye Magometanskoye Duhovnoye Sobraniye v Konse XVIII-XIX vv.*, İzdatelstvo, Gilem, Ufa 1999, s. 112.

⁷² Dobrosmslov, *age*, s. 56; Adeeb Khalid, *Orta Asya İmparatorluk Fetihlerinden Günümüze Yeni Bir Tarih*, Türkçesi İsmail Hakkı Yılmaz, Telemak Kitap, İstanbul 2021, s. 120.

⁷³ Aleksey İrakliyeviç Levşin, *Opisanie kirgiz-kaysakskih ili, kirgiz-kazaçih ord i stepy*, Tipografii Karla Krayya, Sanktpeterburg 1832, s. 53.

⁷⁴ Nikolay Petroviç Rıçkov, *Dnevnie zapiski puteşestviya kapitana Nikolaya Rıçkova v kirgiz-kaysatskoy stepi v 1771 godu*, Pri İmperatorskoy Akademii Nauk, Sanktpeterburg 1772, s. 26.

DİN YOLUYLA ENTEGRASYON: ÇARIÇE II. KATERİNA'NIN KAZAK BOZKIRLARINA YÖNELİK İSLAM POLİTİKASI (1762-1796)

gözlemlemiş ve bu olguyu Kazakların İslam şeriatına tamamen bağlı olmadıklarının bir göstergesi olarak yorumlamıştır.⁷⁵ Aynı şekilde Alman etnograf ve seyyah Johann Gotlib Georgi, Kazakların Türkistan'dan gelen din adamlarının etkisiyle geleneksel inanç sisteminden İslam'a geçiş yaptığını kaydetmiştir. Georgi, Kazakların geleneksel inançlarını sürdürdüklerini ancak kendilerini Müslüman olarak tanımladıklarını belirtmiştir.⁷⁶

Rus Çariçesi II. Yekaterina'nın 1796'daki ani ölümünden sonra tahta geçen halefleri, Kazaklar başta olmak üzere Müslüman tebaaya uygulanan dinî politikalarında değişikliğe gitmişlerdir. Rus Ortodoks Kilisesi'nin güçlendirilmesi ve misyonerlik faaliyetlerine ağırlık verilmesini önceleyen bu stratejiyle Ortodoks piskoposlukları, Kazak bozkırları başta olmak üzere Rus idaresindeki Müslüman bölgelerde daha görünür olmaya başlamışlardır.⁷⁷ Sonuç olarak II. Yekaterina dönemi öncesinde Kazaklar İslam'ı benimsemiş olmakla birlikte, göçebe yaşam tarzları nedeniyle dinî kurumlaşma sınırlı kalmıştır. Bununla birlikte, İslam'ın halk temelli yorumu Kazak kimliğinin ayrılmaz bir parçası hâline gelmiş ve bu dindarlık biçimi, Rus politikalarına karşı kültürel direnç aracı olarak işlev görmüştür.

SONUÇ

Rus Çariçesi II. Yekaterina döneminde Kazak bozkırlarında yürütülen din politikalarının Kazak Türkleri üzerindeki etkilerini tarihsel ve sosyo-kültürel bağlamda incelemiştir. Araştırma bulgularına göre, II. Yekaterina'nın Kazak bozkırlarında dinî dönüşümü hızlandırmaya yönelik politikalar izlediği ve bu çerçevede devlet destekli mollalar aracılığıyla misyonerlik faaliyetlerine önem verdiği görülmüştür. Ancak Kazak toplumunda İslam, doktriner bir dinî sistemden ziyade halk dindarlığı biçiminde yerleşmişti. Bu nedenle Kazaklar arasında İslam, hem sosyal dayanışmayı hem de kültürel kimliği besleyen bir inanç olarak işlev görmüş, bu yapısı sayesinde Rus politikalarının dönüştürücü etkisini sınırlamıştır. Kazak halkı, bu uygulamalara karşı doğrudan silahlı bir direnişten ziyade kültürel ve dinî bir direnç sergilemiştir. Bu direnç, özellikle halk İslamı ve Ahmed Yesevî geleneği aracılığıyla kendini göstermiştir. Cami ve medreselerin devlet denetimine alınmasına rağmen, halk arasında yaygın olan yerel dinî pratikler, İslamî ritüellerle geleneksel inançların birleştiği bir senkretik yapı doğurmuştur. Örneğin, türbe ziyaretleri, doğum ve ölüm ritüellerine dair halk uygulamaları gibi pratikler, Rus misyonerlik faaliyetlerinin etkisini sınırlayan dinî bir direnç formu olarak işlev görmüştür. Bu durum, Çarlık yönetiminin din üzerinden yürüttüğü entegrasyon stratejilerinin, bölgesel ve toplumsal dinamiklerle her zaman uyumlu olmadığını göstermiştir. Kazakların dinî kimliği, yüzeysel bir bilgiye dayanıyor görünse de, yerel geleneklerle bütünleşmiş halk İslamı formu onların inanç sistemini sağlamlaştırmış ve Rus entegrasyon politikalarına karşı kültürel bir savunma mekanizmasına dönüşmüştür.

II. Yekaterina'nın din politikalarında zaman zaman esnek bir yaklaşım benimsemesi yalnızca iç siyasal ve toplumsal koşulların değil aynı zamanda Fransız Aydınlanmasının etkisinin de bir sonucudur. Aydınlanmanın "din ve devlet ayrılığı" ve "dinî hoşgörü", özgürlük ve bireysel haklar gibi ilkeleri, II. Yekaterina'nın dinî politikalarının şekillenmesinde etkili olmuştur. Öte yandan, 1773–1775 yılları arasında gerçekleşen Pugaçov İsyanı sonrasında, Kazak bozkırlarında Müslüman nüfusa yönelik baskılar hafifletilmiş ve dinî özgürlükler belirli ölçüde genişletildiği gözlemlenmiştir. Söz konusu isyan, II. Yekaterina yönetiminin, sınır bölgelerinde yaşayan topluluklarla özellikle de Kazak Türkleriyle daha uyumlu bir ilişki kurma gerekliliğini fark etmesine zemin hazırlamıştır. Bu dönemde Kazakların Rus çıkarlarına entegre edilmesi amaçlanmış ve bu kapsamda dinî politikalar bir dönüşüm aracı olarak kullanılmıştır. Bu çerçevede Kazaklar üzerinde dinî yapıları kontrol altına alma, misyonerlik faaliyetlerini hızlandırma entegrasyon politikaları yoluyla toplumsal yapıyı dönüştürme stratejileri benimsenmiştir.

Orenburg Müslüman Ruhani İdaresi'nin kurulması, dinî düzeni kontrol altına alma ve Müslüman tebaa üzerindeki yönetimi merkezileştirme amacı taşımaktadır. Ancak Kazak toplumunun tarihsel olarak göçebe yapısı, köklü gelenekleri ve dinî kimliğine duyduğu bağlılık, bu politikaların tam anlamıyla uygulanmasını engellemiştir. Kazak Türkleri, Çarlık yönetiminin dinî baskılarına karşı direnç göstermiş ve geleneksel dinî yapılarını koruma gayreti içine girmişlerdir. Rus idaresinin cami ve medrese inşa sürecine hoşgörüyle yaklaşması, İslam'ın yayılmasını ve kitabi olarak doğru aktarılması noktasında Kazakların dinî kimliğini güçlendirmekle kalmamış aynı zamanda toplumsal dayanışmayı da artırmıştır.

Netice itibarıyla, II. Yekaterina'nın dinî hoşgörü politikası kisvesi altında entegre etme girişimleri ve Müslüman tebaayı kontrol altına alma stratejileri, Kazakların dinî yapısında köklü bir değişim sağlayamamış ancak Rus Çarlığı yönetimi ile Kazaklar arasında uzun vadeli bir etkileşim süreci başlatmıştır. Bu durum, XIX. ve XX. yüzyıllarda Kazak Türklerin dinî kimliklerini daha bilinçli bir şekilde koruma çabasının temelini oluşturmuş ve

⁷⁵ İvan Grigorievic Andreyev, *Opisanije Sredniy Ordı Kırgız-Kaysakov*, sost. İrina Viktorovna Yerofeyeva, Gılım, Almatı 1998, s. 82.

⁷⁶ Georgi İogann Gotlib, *Opisanie vseh obitayuşih v Rossiyskom gosudarstve Narodov, i ih jiteyskih, obryadov, obiknoveniy, odejd, jiliş, Veroispovedaniy, i proçih, dostopamyatnostey, Çast vtoraya o narodah Tatarskago Plemeni i drugih ne reşennago eşe proizhojdeniya Svernih Cibirskih*, Pri İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg 1799, s. 140.

⁷⁷ Kenzhegulov, *agt*, s. 88.

söz konusu direnci güçlendirmiştir. Dolayısıyla, Kazak toplumunun dinî kimliği, yüzeysel bilgiye rağmen derin bir kültürel içselleştirme süreciyle güçlenmiş; bu yönüyle İslam, Kazaklar için hem kimlik inşasının hem de sömürgeci politikalara karşı sembolik bir direnişin dayanak noktası olmuştur.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

This study examines Catherine II's (1762-1796) religious policies in the Kazakh steppes and analyzes their impact on social, cultural and political transformations in the region. In the process of eastward expansion in the Russian Tsardom, religious policies were not only part of military and economic expansionism, but also part of a broader ideological project aimed at transforming the traditional religious and cultural structures of local peoples. Catherine II's approach to the Kazakh steppes was specifically aimed at weakening the Kazakhs religious and cultural ties with the Ottoman Empire and other Muslim centers in Turkestan. This strategy was part of a two-pronged policy aimed at reducing the influence of independent Islamic institutions while simultaneously presenting an image of religious tolerance. This dual nature is indicative of a strategic effort to consolidate Russian sovereignty in the newly annexed territories.

Catherine II tried to manage the ethnic and religious diversity in the region by establishing religious control mechanisms over the Muslim peoples and Kazakh Turks, as well as to ensure the ideological integrity of the Russian Tsardom. In this framework, Catherine II, with an understanding that prioritized Russia's interests, turned towards comprehensive reforms in domestic and foreign policy. Her integration policies, especially in key areas such as culture, religion, education and economy, aimed to consolidate central authority and modernize the state apparatus. Influenced by the Enlightenment thought developed in Western Europe, it took important steps, especially in restructuring the education system and ensuring economic development. These reforms paved the way for the structural transformation of Russian society while strengthening the ideological foundations of the absolute monarchy. The institutional counterpart of the religious policies developed in this period was the Orenburg Muslim Spiritual Administration (OMRI) established in 1788. This institution aimed both to regulate religious life and to create a state-controlled understanding of Islam by incorporating Islam into a bureaucratic structure. The OMRM was established to monitor Muslim clerics, limit regional and international religious connections and create a religious authority subordinate to the state. These policies should be considered as part of the empire's understanding of colonial rule.

Methodology

This study focuses on the policies of Catherine II, who came to power in 1762 with the support of the military and nobility, through religion in West Turkestan. In the research, the way in which the religious policies of Catherine II's period were implemented in the Kazakh steppes is discussed with a historical-analytical method. In this framework, archival documents, edicts, official correspondence and records of the Orenburg Muslim Spiritual Assembly of the Russian Tsarist period are analyzed, and the legal and institutional foundations of these policies are revealed. Thus, the relationship between central state policies and the reaction of the local population is analyzed in detail. It also uses travelers accounts of the period, ethnographic observations and contemporary written sources to reveal how Kazakh society perceived and experienced these reforms. From a post-colonial perspective, the study analyzes how religious policies were used not only as a means of control, but also as a means of identity and cultural transformation.

Results and Conclusion

The research reveals that Catherine II's religious policies were an integral part of the Russian Tsardom's expansionist colonial strategy. While policies such as the 1773 edict authorizing the construction of mosques and the emphasis on religious freedom ostensibly represented an understanding of tolerance, the real aim was to integrate and control Muslim communities into the central authority. The OMRI, established in 1788, was the institutional expression of this process. Through this structure, the Kazakh people's ties with the Ottoman government and the independent Turkestan madrasas were weakened. However, the implementation of these policies had limited success due to the structure of Kazakh society. Before the Russian expansion, Islam was practiced among Kazakhs as a localized belief system blended with the influence of Shamanism and Tengricism. This understanding of religion, which was not based on an established and sectarian order, was incompatible with the institutional model of Islam of the Russian administration. Therefore, state-sponsored religious structures could not gain enough legitimacy among the population. However, although the establishment of OMRI and the encouragement of the construction of mosques and madrasas ostensibly opened space for Islam, these structures were subjected to strict bureaucratic control and Islam gained limited visibility in the public sphere. At the same time, the Russian Orthodox Church became more visible and influential during this period, especially in the border regions, and Orthodoxy was used as a tool of imperial ideology.

DİN YOLUYLA ENTEGRASYON: ÇARIÇE II. KATERİNA'NIN KAZAK BOZKIRLARINA YÖNELİK İSLAM POLİTİKASI (1762-1796)

In this context, Catherine II's policies pursued a dual strategy of both tolerance and control over religious structures. On the one hand, Islam was given institutional space, on the other hand, this space was tightly controlled and central authority was reinforced. Kazakh society has resisted this process in favor of preserving its traditional religious structure. The continuity of religious practices specific to the nomadic lifestyle has prevented the realization of Russia's desire for full control in this area. However, the mechanisms of administrative and religious control developed under Catherine II enabled Tsarist Russia to institutionalize its long-term domination in the region. Following the death of Catherine II in 1796, a more aggressive process of Russification and Christianization began in the religious policies of Tsarist Russia, heralding a new era that more directly threatened the religious and cultural identity of the Kazakhs.

In conclusion, Catherine II's religious policy in the Kazakh steppes was based on a dual strategy of tolerance and control, aimed at consolidating Russian sovereignty. This approach aimed to strengthen central authority by controlling religious structures while tolerating the religious practices of the Muslim population to a certain extent. However, despite the Russian Tsardom's Islamization policies, the religious structure of Kazakh society did not undergo a transformation to the extent expected. On the contrary, a syncretic religious structure emerged in which elements of traditional beliefs and Islamic principles were intertwined. This situation reveals that Kazakhs have developed a unique belief system by reinterpreting Islam within their own historical, cultural and social contexts. Kazakh society displayed a form of cultural resistance through folk Islam practices and local religious traditions, which helped preserve their spiritual identity under Tsarist rule.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

AVPRİ (Arhiv vneşney politiki Rossiyskoy imperii), Fond *Kirgiz-kaysatskie dela*, 1730 god, Dela b/n, Listi 68-69.

AVPRİ, Fond *Kirgiz-kaysatskie dela*, 1730-1731 god, Opis 122/1, Dela b/n, List 45 ob.

GAOO (Gosudarstvennyy arhiv Orenburgskoy oblasti), Fond 6, Opis 17, Delo 146, List 14 ob.

II. Yayımlanmış Belgeler

Kazahsko-russkie otnoşeniya v XVI-XVIII vekah (Sbornik dokumentov i materialov), sost. Fthu Bayan Nurlı Gayanoviç Kireev-Georgiy İvanoviç Semenjuk, İzdatelstvo Akademiya Nauk Kazahskoy SSR, Alma-Ata 1961.

Kazahsko-russkie otnoşeniya v XVIII-XIX vekah (1771-1867) (Sbornik dokumentov i materialov), sost. Fthu Bayan Nurlı Gayanoviç Kireev i dr., İzdatelstvo Akademiya Nauk Kazahskoy SSR, Alma-Ata 1964.

Materialı po istorii Kazahskoy SSR (1785-1828 gg.), red. Vladimir İvanoviç Lebedev, C. IV, İzdatelstvo Akademi Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1940.

Materialı po İstorii Başkirskoy ASSR, sost. N. F. Demidovoy, Tom V, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1960.

PSZRİ (Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii s 1649 goda) (1770-1774), C. 19, Peçatano v Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy Ego İmperatorskogo Veliçestva Kantselyarii, Sanktpeterburg 1830.

PSZRİ (1781-1783), C. 21, Peçatano v Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy Ego İmperatorskogo Veliçestva Kantselyarii, Sanktpeterburg 1830.

PSZRİ (1784-1788), C. 22, Peçatano v Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy Ego İmperatorskogo Veliçestva Kantselyarii, Sanktpeterburg 1830.

III. Araştırma ve İnceleme Eserler

ADILBAYEV, Alau, "Çarlık Döneminde Kazak Topraklarında Yürütülen Ruslaştırma Faaliyetleri", *Bilig*, S. 23, 2002, ss. 67-90.

ADİL BAYEVA, Şamşat, "Kazak Kültüründe İslam", *Bilig*, S. 21, 2002, ss. 45-68.

ALİOĞLU, Bahadır, *XVIII-XIX. Asır İdil -Ural Bölgesi Cami ve Medrese Kurumları*, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa 2023.

ALP, Alper, "Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi", *Akademik Bakış*, C. 7, S. 13, 2013, ss. 117-126.

ANDREYEV, İvan Grigorievic, *Opisaniye Sredniy Ordı Kirgiz-Kaysakov*, sost. İrina Viktorovna Yerofeyeva, Gılım, Almatı 1998.

ARAPOV, Dmitriy Yureviç, *İslam v Rossiyskoy İmperii (zakonodatelnyie akti, opisaniya, statistika)*, İKTS Akademkniga, Moskva 2001.

AVA, Hadi, *Orenburg Genel Valiliği İdaresinde Kazak Ordaları (1744-1881)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş 2022.

AZAMATOV, Danil Damiroviç, *Orenburgskoye Magometanskoye Duhovnoye Sobraniye v Konse XVIII-XIX vv.*, İzdatelstvo, Gilem, Ufa 1999.

BERBER, Oktay, *Kalmuk İstilas ve Türk Dünyasına Etkileri*, TTK, Ankara 2021.

BEYLUR, Suat, “Kazakistan’da Din-Devlet İlişkilerini Etkileyen Faktörler”, *Avrasya Etüdleri*, C. 25, S. 56, 2019, ss. 99-133.

BUSHKOVITCH, Paul, *Rusya’nın Kısa Tarihi*, çev. Mehmet Doğan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2016.

BÜYÜKAY, İsmail, *Rusların Sömürge Siyasetinde Orenburg’un Önemi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2013.

ÇAPRAZ, Hayri, “Çarlık Rusyası’nın Türkistan’da Hâkimiyet Kurması”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, 2011, ss. 51-78.

CHANİNOV, N. Brian, *Rusya Tarihi*, çev. Galip Kemali Söylemezoğlu, Kanaat Kitabevi, Ankara 1939.

CURTIS, William Eleroy, *Asya’nın Kalbi Türkistan*, çev. Resul Şahsi, Divan Kitap, İstanbul 2023.

DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK, Ankara 2014.

DEVRSHEVA, Khalide, *Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Kazakların Sosyal ve Kültürel Hayatı*, TTK, Ankara 2022.

DOBROSMISLOV, A. İ İvanoviç, “Zaboty imperatritsi Ekaterini II o prosveshchenii kirgizov”, *Trudy Orenburgskoi Uchenoi Arhivnoy Kommissiy*, C. 9, Gubernskaya Tipo Litografiya, Orenburg 1902, ss. 51-63.

DOĞAN, Orhan, AVA, Hadi, “Geleneksel Kazak Toplumunda Biy Mahkemeleri (XVIII-XIX. Yüzyıllar)”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 2, 2022, ss. 761-775.

DOĞAN, Orhan, "Abılay Han'ın Kazak Halkının Bağımsızlığı İçin Çin ve Çarlık Rusya Arasında Yürüttüğü Diplomatik İlişkiler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 97, S. 192, 2011, ss. 65-92.

DOĞAN, Orhan, “Or Kalesi’nin Kazak ve Rus Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *Geçmişten Günümüze Türkistan Tarihinin Bilinmeyenleri Tarih Bilincine Adanan Bir Ömür Prof. Dr. Abdulkadir Donuk Armağanı*, ed. Mualla Uydu Yücel-F. Aysel Dıngıl Ilgın, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, ss. 272-298.

DOĞAN, Orhan, ERDOĞAN, Aysel *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2017.

DOĞAN, Orhan, ERKOÇ, Murat, “Türkistan’da Müstakil Bir Kent: İsbicâb’ın Siyasî, Sosyal ve İlmi Hayatı (8.-10.Yüzyıl)”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 12, 2024, ss. 331-342.

DOĞAN, Orhan, *Kazak Hanlığı’nın Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.

DUALI, Şir Muhammed, “Rusya Müslümanları Örneğinde Din ve Vicdan Özgürlüğü Sorunu”, *Milel ve Nihal*, C. 9, S. 1, 2012, ss. 81-104.

DUĞLAT, Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidi Geride Bıraktıklarımızın Hikâyesi*, çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

ERKAN, Ümmet, “Rus Modernleşmesinde Batı Karşıtlığının Tarihsel Temelleri”, *Bartın Üniversitesi Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E - Dergisi*, C. 4, S. 1, 2017, ss. 52-70.

FAHREDDİN, Rizaeddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, çev. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

FRANK, Allen J. *Islamic Histiography and Bulgar Identity Among the Tatars and Bashkirs of Russia*, Brill, Leiden 1998.

FRANK, Allen J. *Muslim Religious Institutions in Imperial Russia: The Islamic World of Novouzensk District and Kazakh Inner Horde*, Brill, Leiden 2001.

DİN YOLUYLA ENTEGRASYON: ÇARIÇE II. KATERİNA'NIN KAZAK BOZKIRLARINA YÖNELİK İSLAM POLİTİKASI (1762-1796)

FRYE, Richard Nelson, *Orta Çağın Başarısı Buhârâ*, çev. Hasan Kurt, Bilig Yayınları, Ankara 2000.

GOTLİB, Georgi İogann, *Opisanie vseh obitayuşih v Rossiyskom gosudarstve Narodov, i ih jiteyskih, obryadov, obiknoveniy, odejd, jiliş, Veroispovedaniy, i proçih, dostopamyatnostey, Çast vtoraya o narodah Tatarskago Plemeni i drugih ne reşennago eşe proizhojdeniya Svernih Cibirskih, Pri İmperatorskoy Akademii Nauk*, Sankt-Peterburg 1799.

İNAN, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, TTK, Ankara 2015.

KARA, Gülnar, “19. yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Kazak Jüzlerinde Gerçekleştirdiği İdarî Reformlar ve Neticeleri”. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 6, 2021, ss. 373-384.

KARLOVİÇ, Ştorh Andrey. *Letopisi tsarstvovaniya Ekaterini II. Samoderjtsı vserossiyskoy: perevod s nemetskago Zakonodatelstvo, Çast Pervaya, Peçatano v Imperatorskoy tipografii*, Sanktpeterburge 1801.

KELEŞ, Erdoğan, “Rusya'nın Sıcak Denizlere İnme Politikası (Alman Deniz Yüzbaşısı Stenzel'e Göre İstanbul'a En Kısa Yol)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 28, S. 46, 2009, ss. 89-142.

KENZHEGULOV, Nurmukhamed, *Kazakistan'a Rus Ortodoks Hristiyanlığının Girişi, Yayılışı Ve Misyonerlik Faaliyetleri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kayseri 2019.

KHALID, Adeeb, *Orta Asya İmparatorluk Fetihlerinden Günümüze Yeni Bir Tarih*, Türkçesi İsmail Hakkı Yılmaz, Telemak Kitap, İstanbul 2021.

KHODARKOVSKY, Michael, *Türkistan ve Avrasya Steplerinde Rus Yayılmacılığı-Bir Sömürge İmparatorluğunun Oluşumu (1500 -1800)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

KILLIOĞLU, Mehmet Erkan, “18.-20. Yüzyıllar Arasında Kazak Bozkırında Dini Uyanış”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 18, 2021, ss. 111-138.

KOYRE, Aleksander, *19. Yüzyıl Başlarında Rusya'da Batıcılık, Ulusçuluk ve Felsefe*, çev. İzzet Tanju, Belge Yayınları, İstanbul 1994.

KRAFT, İvan İvanoviç, *Sbornik uzakoneniy o kirgizah stepnih oblastey*, Tipo-litografiya P. N. Jarinova, Orenburg 1898.

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara 2014.

LEVŞİN, Aleksey İrakliyeviç, *Opisanie kirgiz-kaysakskih ili, kirgiz-kazaçih ord i stepy*, Tipografii Karla Krayya, Sanktpeterburg 1832.

LITVINOV, Petr Petroviç, “Religioznaya politika rossiyskoy vlasti v Tsentralnoy Azii”, *Tsentralnaya Aziya v sostave Rossiyskoy imperii*, otv. red. Sergey Nikolayeviç Abaşin i dr., Novoe Literaturnoe Obozrenie, Moskva 2008, ss. 234-259.

LUBAVSKİY, Matvey Kuzmiç, *Russkaya İstoriya XVII—XVIII vekov*, Lan, Sankt-Petersburg 2002.

MADARİAGA, İsabel de, *Çariçe Katerina Çağının Sınırlarını Zorlayan Kadın*, çev. Mehmet Harmancı, Sabah Kitapçılık, İstanbul 1996.

MARTİN, Virginia, “Kazakh Chinggisids, Land and Political Power in the Nineteenth Century: a Case Study of Syrymbet”, *Central Asian Survey*, C. 29, S. 1, 2010, ss. 79-102.

MİROPIYEV, Mihail Alekseyevic, *Demonoloğiceskiye Rasskazi Kirgizov (Sobranniye i Perevdenniye)*, Tipografiya V. O. Kirşbauma, S. Peterburg 1888.

PARMELE, Mary Platt, *Kısa Rusya Tarihi Rurik'ten Son Çar II. Nikolay'a*, çev. L. Pamuk Edez, Liberus Kitap, İstanbul 2023.

POÇEKAEV, Roman Yulianoviç, *Rossiyskiy faktor pravovogo razvitiya Sredney Azii: 1717–1917 Yuridiçeskie aspektu frontirnoy modernizatsii*, İzdatelski Dom Vısşey Şkoli Ekonomiki, Moskva 2020.

RİASANOVSKY, Nicholas V., STEİNBERG, Mark D., *Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze*, çev. Figen Dereli, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2016.

RİÇKOV, Nikolay Petroviç, *Dnevnie zapiski puteşestviya kapitana Nikolaya Riçkova v kirgiz-kaysatskoy stepi v 1771 godu*, Pri İmperatorskoy Akademii Nauk, Sanktpeterburg 1772.

ROSS, Danielle, *Tatar İmparatorluğu Kazan Tatarları ve Çarlık Rusyası'nın Oluşumu*, Türkçesi Kadri Mustafa Orağlı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.

SAİT, Fatma, *Katerina II Zamanında Türkiye-Rusya Münasibati (1762-1774)*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, İstanbul 1934.

SALIMOV, Mehdi, *Çarlık Rusyasında İslam Diyanet Teşkilatının Kurulması ve İşleyişi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2022.

SARAY, Mehmet, *Kazak Türkleri Tarihi, "Kazakların Uyanışı"*, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul 1993.

SASHKA, Zhanbota, *19.Yüzyılda Kazak Aydınların Din ve Eğitim Görüşleri ve Faaliyetleri*, Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2015.

SEMENOV, Vladimir, SEMENOVA, Vera, *Gubernatorı Orenburgskiy kraya*, Orenburgskiy Knijnoe İzdatelstvo, Orenburg 1999.

SMİRNOV, N. A., *Sovyet Rusya'da İslam Tarihi İncelemeleri*, çev. Arif Berberoğlu, Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2013.

STEINWEDEL, Charles Robert, *Threads of Empire Loyalty and Tsarist Authority in Bashkiria, 1552–1917*, Indiana University Press Office of Scholarly Publishing, Indiana 2016.

TOGAN, Zeki Velidi, *"Türkistan" ismi, hududu ve mesahası hakkında*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1927.

TOPSAKAL, İlyas, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2009.

TUNA, Mustafa, *Imperial Russia's Muslims: Islam, Empire, and European Modernity, 1788–1914*, Cambridge University Press, Cambridge 2015.

ÜNAL, Fatih, "Çarlık Döneminde Rusların Sibiryaya Araştırmaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 41, 2015, ss. 613-647.

ÜNAL, Fatih, "Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği", *Bilig*, Sayı 45, 2008, ss. 103-130.

ÜNAL, Fatih, *Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı Sultan Kenesarı*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010.

ÜNAL, Fatih, *XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkilerinde Neplüyev (İstanbul'dan Orenburg'a)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015.

VYATKIN, M. Porfireviç, "Jurnal Orenburgskogo Muftiıya", *İstoriçeskiy Arhiv II*, otvest. red. B. D. Grekov, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova- Leningrad 1939, ss. 117-220.

WALICKI, Andrzej, *Rus Düşünce Tarihi 1760-1900 Aydınlanmadan Marksizm*, çev. Alâeddin Şenel, V Yayınları, Ankara 1987.

YETİŞGİN, Memet, "Tarih, Coğrafya ve Sosyo-Kültürel Ortamın Türk Kimliğinin Gelişmesine Etkileri", *Akademik İncelemeler*, C. 2, S. 1, 2007, ss. 39-40.

YORULMAZ, Osman, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasî İlişkiler*, TTK, Ankara 2013.

ZAGİDULLİN, İldus, *İslamskiye İnstitutı v Rossiyskoy imperii: Meçeti v Evropeyskoy çasti Rossii i Sibiri*, Tatarskoe Knijnoye İzdatelstvo, Kazan 2007.

ZAGİDULLİN, İldus, *Orenburgskoe magometanskoe duhovnoe sobranie i duhovnoe razvitie tatarskogo naroda v posledney çetverti XVIII – naçale XX vv.*, Institut istorii im. Ş.Mardjani AN RT, Kazan 2011.

ZHORABEKA, Zhuldyz, ÖZKAN, Ali Rafet vd., "Kazakistan'da Tasavvuf ve İslam Sonrası Dönemde Tezahürleri", *Journal of Islamic Research*, C. 35, S. 1, 2024, ss. 81-91.

DİN YOLUYLA ENTEGRASYON: ÇARIÇE II. KATERİNA'NIN KAZAK BOZKIRLARINA
YÖNELİK İSLAM POLİTİKASI (1762-1796)

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>